

A VILÁGGYŰLÖLETTŐL A FORRADALMISÁGIG PETŐFI *FELHŐK*-KORSZAKÁNAK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

„Aki dudás akar lenni,
pokolra kell annak menni.”

„Nem súlyed az emberiség! / Ilyen gonosz vala rég, / Ilyen gonosz már kezdet óta . . .” – írja Petőfi a *Felhők* egyik költeményében. Az emberiség fejlődésképtelenségét hirdető, erkölcsi arculatát sommásan elítélő vers – a *Felhők egésze* – 1845 novembere és 1846 március eleje között született.¹ „Mért vagyok én még a világon, hisz már / Láttam mindent, mi látható van itt; / Látám a jónak örökös bukását / S a rossznak örök diadalmait” – s jöllehet, e mélyen szkeptikus sorokat bizonytalanságot rejtő, vívódásra utaló kérdés követi majd – „Vagy tán valólag a világ nem ilyen?” – de a gyors és egyértelmű válasz – „Mindegy . . . elég, hogy én kétségbeestem, / Elég, hogy én elkárhozott vagyok” – *továbbra is* az elutasítás álláspontját, autonóm meggyőződésének különösségét erősíti meg. A vers keletkezésének dátuma: 1846. március 10. és április 10. között. De hamarosan, április 24–30. között, *radikális* – az egész életműben a legradikálisabb – fordulatról tudósítva, a világggyűlés konzekvenciáival épp ellentétes szándékot jelez: „Sors, nyiss nekem tért, hadd tehessek / Az emberiségért valamit!” Végezetül pedig: „Nem gyűlölöm, mint eddig, a világot: / Már csak haragszom rája, csak haragszom . . . / Hogy olyan gyáva, hogy föl nem kiált / Elzárt, elorzott boldogságért, hogy / Meg nem torolja kincse elrablói / Évezredeknek szenvedéseit. – / De hinni kezdem, hogy dicső napoknak / Érjük maholnap fényes hajnalát, / Midőn a népek mind fölemelik / A föld porá-

¹ Vö. Pándi Pál: *Petőfi Felhők-ciklusához*. It, 1975/1. 3–6.

ba gázolt fejöket, / S végigmennydörgik a föld kerekén: / „Le-
gyünk rabokból ismét emberek!” / Ez nagyszerű, de véres kor-
leszen, / És úgy is illik, hogy véres legyen! . . .” Az időpont:
1846. május 22.

- A totális reménytelenség motívumait sorjázó, kiteljesedett világgyűlöletet, szenvedélyes tagadást a világforradalom heurisztikus bizonyosságától, a társadalomból – sőt: az életből – való romantikus exodus gondolatát a cselekvő, a másokra, az emberi nem egészére tekintő életvitel vállalásától tehát – még a *szélső* dátumokat nézve is – mindössze *fél év* választja el. S e gyökeres metamorfózis, tudjuk, a későbbi pálya egészét lényegszerűen meghatározza. Miként – idézett híres episztolájában – maga Petőfi írja: „Újjászülettem!” . . .

Dolgozatunkban mindeneelőtt e fordulat közvetlen és távolabbi előfeltételeire, szemléleti és magatartásbeli hátterére, ideológiai és erkölcsi mozgatóira kívánunk rákérdezni. Arra tehát, hogy miképp csaphat át a totális pesszimizmus a totális optimizmusba?² Hogyan juthatott el az emberiség szélsőséges megvetésétől az emberiség megváltásának gyorsan letisztuló szándékáig? A kétségbeeséstől a kétségbeesés morális alapozottságú, könyörtelen elítéléséig? Hiszen a *Felhők*ben még ezt olvashatjuk: „Laktársam a kétségbeesés, / Szomszédom a megőrülés”. A *Levél*ben viszont: „Kétségbeesni! . . . milyen gyávaság! . . . / Kinek van erre több s nagyobb oka, / Mint énnekem? de én szégyenleném ezt.”

Kérdésfeltevésünk – hangsúlyozzuk – korántsem előzmények nélküli: messzemenően feltételezi és tükrözi az újabb szakirodalom eredményeit.³ Idevágó tanulságaik szerint a

²Tudjuk, Petőfi később – például a *Világosságot!*-ban – megújuló kétélyekkel övezi a *Levél*ben kibomló történetfilozofikus reményeket, a bizonyosságért időről időre mély vívódásokban kell megküzdenie, de a majdani belső küzdelmek sem moshatják el a *Felhők* szakaszát követő cezúra páratlan élességét. Vö. Fekete Sándor: *A vívódó költő, in: Meztőláb a szentegyházban*. Bp., 1972.

³Első – 1953-ban keletkezett – *Felhők*-tanulmányában Pándi Pál már kellő nyomatékkal vetette föl: „mi a közvetlen oka Petőfi gyors

ciklust követő változás rendkívül dinamikus ugyan, de távolról sem előkészítetlen. A metamorfózis alapfeltételei – fokozatosan – már a *Felhők*-korszakban, sőt, a korábbi pályaszakasz élményeiben és törekvéseiben kialakulnak, s ekként 1846 április–májusa tulajdonképp végső fejezete egy hosszabb fejlődési folyamatnak: az új minőségbe való átcsapás periódusa. A folyamatszerűség tanújelei, a távolabbi előzmények – később kifejtendő – mozzanatai azonban nem csökkenthetik a *Felhők*-korszak kitüntetett szerepét, pozicionális kivételességét. S ezen belül is a ciklus rendkívüliségét, mely – közismerten – már abban megragadható, hogy kölcsönhatásos szemléletbeli és poétikai sajátosságai elevenen és koncentráltan *tagadják* a korábbi uralkodó líraeszményeket, a költői maga-

léptű forradalmi tudatosodásának a *Felhők* borús hangulatai után? Mik a mozgóerői annak a nagyívű fellendülésnek, amely 1846 márciusától indul meg?” (*Megjegyzések Petőfi Felhők ciklusához*, in: *Első aranykorunk*. Bp., 1976. 349.) Második, a korábbi nézetrendszer árnyaltabbá formáló új szempontokkal gazdagító tanulmányának gondolati középpontjában – implicit módon – ugyanez a kérdés áll (*Petőfi Felhők-ciklusához*). Sőtér István idevágó írásai – kiváltképp a „világfájdalom” és a forradalmiság összefüggéseinek fölsvillantásával (*Nemzet és haladás*. Bp., 1963. 65–70.), a *Felhők* előtti és utáni periódus elemzésével (*Petőfi a János vitéz előtt, Petőfi a Felhők után*, in: *Werther-től Szilveszterig*. Bp., 1976.) – szintén a fordulat részletesebb vizsgálatának mellőzhetetlen aspektusait nyújtják. Utalnunk kell továbbá Lukácsy Sándor eszméletörténeti kutatásaira (*Petőfi és Cabet ItK*, 1966/3–4. 293–335. vagy *Petőfi forradalmi világnézetének fő vonásai*, in: *Petőfi tüze*. Szerk.: Tamás Anna és Wéber Antal Bp., 1972.). Fekete Sándor *Petőfi és jakobinusai* c. tanulmánya pedig a költő forradalomtörténeti stúdiumai és a *Felhők* vívódásai között nem tár föl lényegi, az eszmei fejlődés módjának szempontjából kiemelt fontosságú kapcsolatokat (in: *Számadás az ünnepről*. Bp., 1975. 56–78.). S ezek az írások egyben választott problémakörünk fölvetésének – pusztá fölvetetőségének – két elvi jelentőségű feltételét is mutatják. Röviden: a *Felhők* emberi-művészi őszinteségének, a kifejlő pesszimizmus megszenvedettségének és tartalmasságának elismerését s a költő forradalmiságának értékgazdagodásként való értelmezését.

tartás és ideálvilág néhány kezdeti vívmányát.⁴ Csupán jelezzük itt, hogy a *Felhők* utáni fordulat így – e mozgástendencia fogalmi általánosíthatóságának tükrében – a *tagadás tagadásának* különös változataként is értelmezhető: Petőfi magasabb szinten, vívódásainak, kételyeinek szerteágazó konzekvenciáival gazdagítottan újrafogalmazza – de immár a forradalmi tudatosság szélesedő alapjairól – korábbi plebejus elkötelezettségét.

Fekete Sándor termékeny hipotézise szerint Petőfi épp a *Felhők* írásának idején (esetleg valamivel előbb) kezdett szisztematikusabban megismerkedni a francia forradalom történetével.⁵ De „ekkor még nem vált jakobinus forradalmárrá, sőt *eleinte* sok minden riaszhatta magában a francia revolúcióban és a forradalmári sorsban is”.⁶ Alapkérdésünk tehát így is megfogalmazható: hogyan jutott el Petőfi – szembeszökő gyorsasággal – a forradalmat (s általában: a forradalmiságot) érintő súlyos szkepszistől a revolúció eszméinek és útjának határozott vállalásáig? S maradéktalanul egyetértünk Fekete Sándorral abban, hogy e fordulat „semmiképpen sem vezethető vissza csak egy vagy akár több könyv hatására s csak a politikára sem, más tényezőket is figyelembe kell venni . . .”⁷

S már itt bocsássuk előre: a fölsvillantott kérdésekre adott válaszunk – értelmezési kísérlet. Jobbára spekulatív érveink, a tudatmozgás köreire összpontosító fejtegetéseink semmiképp sem törnek tehát kizárólagosságra; csupán az elvont lehetőség érvényességét vindikálják.

*

⁴ „*Kísértetjárás*” *Magyarországon* (Bp., 1972.) c. monográfiájában Pándi Pál – például – részletes érveléssel bizonyítja, hogy Petőfi a *Felhők*höz közeledve, fokozatosan, de egyre határozottabban eltávolodik korábbi hazafiságának vezérlő elveitől (II. 23–53.).

⁵I. m.

⁶I. m. 67.

⁷I. m. 68.

„Szeretném itthagyni a fényes világot”, „Mért vagyon én még a világon” – idézetek sora tanúsíthatja, hogy a világ és az én éles – és sokoldalúan reflektált – szembeállítás a *Felhők*-korszak meghatározó fontosságú lírikusi attitűdje, a mély pesszimizmus kibontakozásának lényegi közege. A benne kifejeződő, végtelenségre növekvő kívülállás-élmény – szerves előzményeiben, indítékaiban – már a költői pálya legkorábbi szakaszain is föl-föltűnik, de ekkor még gyökeresen más hangsúlyokkal és következményekkel, más szemléletbeli alapokon. A *Felhők*hez vivő eszmélkedési folyamatban Petőfi e kívülálláshoz – azaz önnön helyzetéhez és lehetőségeihez – való viszonyát tudatosítja, tapasztalatai és olvasmányai nyomán ezt alakítja fokozatosan át, ennek ideológiáját teremti meg – a negativitás egységesítő közegében. A ciklus felé haladva mind következetesebben a mélyülő kívülállás perspektívájából határozza meg önmagát és a világot egyaránt. S természetesen: kapcsolatuk minőségét.

A kívülállást létrehívó emberi-művészi motívumokat Sőtér István – a *János vitéz* előtti periódust föltérképező tanulmányában – ekképp összegzi:

„Az 1842–44-es korszak Petőfije nem forradalmár még – de máris: zendülő, lázadó, plebejus. Büszkesége, daca – éppúgy plebejus színezetűek, mint életmódja, kedélye, lelkieje, jelleme. A plebejus Petőfi nem ismer megalkuvást, nem hajlandó színlelésre. Valamennyi műve erről vall – s ezt a vallomást a kritikusok igen hamar értik meg.”⁸

Vagyis: Petőfi olyan adottságait fejleszti – kemény próbatételek sorozatában – képességekké, olyan életeszményeket és erkölcsi elveket választ, amelyek a mindennapok gyakorlatában megannyi ponton ellenkeznek a konszolidált beilleszkedés uralkodó kívánalmaival. S amelyek így szükségképp a kívülállás-élmény kifejlődésének személyiségbeli impulzusai válnak. A még eleven feudális kiváltságok világában ugyanis a művész-értelmiségi mind következetesebben

⁸ I. m.: *Petőfi a János vitéz előtt*. 465.

vállalt plebejus tartása, a megerősödő egyéniség e lázadása – mindenekelőtt puszta létevel tagadva a fennálló társadalmi rendet – csak outsiderként képviselhető. E korai plebejus elkötelezettség – s számunkra ez itt a lényeges – még nem alakította (nem alakíthatta) ki a maga konzekvens ideológiáját, még nem kapott közvetlen politikai tartalmat, eszményei – objektív és szubjektív feltételek hiányában – nem szerveződhetek cselekvésre sarkalló társadalmi programmá, céltudatos követelésrendszerre. Petőfi tehát konkrét életvitelében, magatartásában és szuverén művészi törekvéseiben egyre intenzívebben szembekerült ugyan a feudális magyar világgal, de egyelőre anélkül, hogy e kívülállás koherens eszmei fedezetet nyert volna. Másképp fogalmazva: a költő már megélte, de még nem tisztázta kívülállásának társadalmi meghatározottságait: az okok és következmények, az érdekek és feladatok rendszerét.

A társadalmi valósághoz fűződő kettős viszony jön így létre: a költő tulajdonképp a fennállóval szemben, alapvető normáitól függetlenül próbálja képességeit kiteljesíteni, autonómiáját feltétlen megőrizni, eszményeiben viszont egyértelműen korántsem tagadja az eddigi életút konkrét választásaival elutasított rendet. Ezért lehetséges az, hogy a kívülállás, a plebejus elkötelezettség, a benne rejlő feudalizmusellenes lázadás ekkor még békésen megfér – megférhetett – a nemesi liberalizmus reformelveinek képviselésével, az uralkodó rend iránti politikai és ideológiai lojalitás mozzanataival, miképp erről a *Védegyeleti dal* vagy a *Batthyányi és Károlyi grófnék* c. 1844 végén született költeményei tanúskodnak. A radikalizálódó népiesség hangjai és attitűdjei még nem zárhatják ki a patriarchális királyképet: „S a király a honnak atyja, / Mint valóban jó atyánk, / Karjait kiterjesztendi, / És az áldást mondja ránk.” Korai nemzetszemlélete, ekkori hazafisága is mutatja, hogy a kívülállás erősödő élménye nem váltott ki elvi szembefordulást, e fejlődési szakasz törvényszerű sajátosságaként. S e korszak reprezentatív műve, a *János vitéz* – választott szempontunkból tekintve – szintén ezt a kettősséget

sugalmazza: a plebejus hős a társadalom perifériájáról indul, de képességeivel, erényével mégis igazolhatja önmagát – s a számkivetettek seregét. A kívülállás tehát nem jelenti a lehetőségek-ből való kirekesztettséget, az organikus fölemelkedés, az értékigerek valóra váltása reális váagnak tűnik.

Természetesen, semmiképp sem csökkenthetjük a nemesi progresszió elveihez, törekvéseihez is kötődő eszmélkedési stádium – önmagában vett – jelentőségét, értékességét, de itt és a továbbiakban egyaránt a meghaladás, a „vótum Petőfiánum” – a forradalmiság – kialakulásának aspektusából, a továbblépés mozgatói felől szemléljük. Fokozottan a *még* és a *már* kettősségeire figyelve.

A plebejus tartás, elkötelezettség és a reformelvek körében mozgó – az akkori viszonyok között bármennyire is haladó – szemlélet, politikai meggyőződés azonban belső feszültséget teremt, mely előbb-utóbb kételyekkel övezi a kívülállás és részleges azonosulás együttélését. Ennek alapján: Petőfi eszmélkedését, a *Felhők*hez vezető elkomorulását – legelvontabban fogalmazva – valóságos társadalmi helyzetének és korai helyzettudatának mélyülő ellentmondásai motiválják. Arra kezd törekedni, hogy az utóbbit az előbbihez igazítsa, hogy viszonyait mind hívebben meghatározza. Mert a föl nem adott kívülállás egyre sokasodó, egyre nehezebb küzdelmekre kényszeríti, mert föl kell ismernie az ambíciói és lehetőségei között tátongó szakadékot.

A kívülállás élményét a fokozódó öntudat erősíti fel, egyben ez nyújt számára szubjektív fedezetet. Petőfi bizonyos már abban, hogy választott különútja – a művészi törekvések, a magatartás- és az életeszmények övezetében egyaránt – értéket képvisel, mégpedig egy olyan közegben, mely a kifejlő öntudat ideologikus tükrében messzemenően értékellenesnek tűnik. A költészetét ért – megsűrűsödő – támadások így a világ értetlenségének, a nagyságot gyalázó-visszafogó kicsinységének, gonoszságának tanújeleivé általánosodnak, a kívülállás

tehát maga is értékvonzatot nyer.⁹ Petőfi kialakítja az öntörvényeit követő, képzeleteiből világokat teremtő lírikus, a kivételes ember és a „gyalázatos világ” szélsőséges ellentétét, mindenekelőtt a szubjektum erejét és elszántságát jelezve:

Uj pályámon paréj, tövis közt gázolok;
 De megyek egyaránt,
 Bár fájdalmas dolog,
 Ha sziszegő kigyók mérges fulánkja bánt.
 (Az én utamban sok a kigyófészek
 S hogy eltíporjam, én beléje lépek!)
 Jó, hogy sebemre, az ég orvosságot ad.
 Keblem varázsfüve
 A büszke öntudat,
 Mely tőlem már oly sok fájdalmat elveve.
 Ha ez nem volna, a kigyók marása
 Eddig szívemnek közepében ázna.

A világgal – s egy korábbi költemény idevágó tanúsága szerint: a „szolgazsarnokinak” bélyegzett elvont emberi természetel – konfrontálódó én tehát kizárólag önnön értékszubsztanciájából, függetleneknek tűnő, autonóm erkölcsi elveiből meríti lendítő erejét, a moralitásnak juttatva így kiemelt szerepet.¹⁰ „Harcban állok a nagy mindenséggel” – írja Petőfi, s ebben a súlyos küzdelemben, értékei védelmezésében – a moralitás ekkor körvonalazódó ideológiája szerint – csak önmagára (és a csatázó, a *saját* útját járó *én*-t a maga mindennapi teljességében

⁹ Idézett művében Pándi Pál híven hangsúlyozza, hogy másról, jóval többről van itt szó, mint egy-egy támadó élű kritika puszta indulatos reakciójáról, szélsőségessé erősített visszhangjáról. Mert: „A kárhoztatott világ jellemvonásait nem egyik vagy másik kritikus erkölcsi arculata magyarázza, hanem Petőfi jelleme, Petőfi önértelmezése” (24.).

¹⁰ A moralitás kategóriáját Huszár Tibor (*Erkölc és társadalom*. Bp., 1965. 155–156. és *Fejezetek az értelmiség történetéből*. Bp., 1977. 196–205.) és Heller Ágnes (*Az aristotelesi etika és az antik ethos*. Bp., 1966. 18–20., valamint 39–50.) értelmezése nyomán alkalmazzuk.

megerősítő, privát háttérrel adó szerelemre) számíthat. Az itt – s majd költemények sorozatában – kibomló magatartás oppozícióban áll az uralkodó erkölcs egészével, mely mint végletes erkölcstelenség lepleződik le. S ezzel az erkölcstelenséggel – legalábbis egyelőre – csak a magános *én* erkölcsősége szembeállítható.

Az objektíve társadalmi gyökerű kívülállás, az eszmei, egyéniségbeli fejlődés lényeges fázisaként, a *moralitás*ban, az erkölcsi szubjektivitásban nyert szinte kizárólagos fedezetet, az öntudattól kapott teljes igazolást, az értékképviselőt pátosza általa bontakozhatott ki. A világ és az őt egyértelműen elutasító individuum ellentéte szükségképp az etikum övezetében fejeződik ki, mert a szubjektív erkölcsiség ideológiája még nem tartalmazza a kívülállás társadalmi alapjait. Az *én* kifejlesztett képességei, érték-tudat vezérelte ambiciózus önmegvalósítási törekvései, ebből fakadó sorozatos konfliktusélményei az okokat feltáró, célokra kitűző eszmei tudatosság szférájában még nem találkozhatnak a plebejus elkötelezettség társadalmi konzekvenciáival. S így – absztrahálódva – megmaradhatnak függetlenségük látszatában. Pándi Pál lényegbevágó megállapítását idézve, Petőfi „a maga tulajdonságaival homlok-egyenest ellenkező vonásokkal jellemzi a világot”, s ezen – erkölcsi jellegű – énközpontúság is arra vall, hogy a költő még csak a legelvontabb általánosságok szintjén törekedik helyzetének és viszonyainak elvi alapozottságú tisztázására.¹¹ Ez a differenciálatlanság és egyoldalúság pedig az eszmélkedési folyamat korai fázisának jellegzetes, általánosítható ismérvét alkotja. Később ugyanis ez az általánosság konkrétabb tartalommal telítődik, mind több meghatározottsága bontakozik ki, az *én* és a *világ* kapcsolatának jóval árnyaltabb, összetettebb értelmezését nyújtva.

¹¹I. m. 24.

A megjelenő elvont moralitás jelentősége tehát – a kezdetlegesség szimptomái ellenére – abban rejlik, hogy Petőfi az általa kialakított absztrakt ellentétezesekben eszmei tudatossággal kezdi felmérni kívülállását. Az ember viszonyaiban – többek között: másokhoz, szűkebb vagy tágabb közösségéhez, a nembeliséghez fűződő kapcsolatainak dinamikus rendszerében – határozhatja meg önmagát is. Az önmegismerés pedig elszakíthatatlan mások – a világ – megismerésétől, hiszen egyazon folyamat két – egymással dialektikusan összefüggő – oldalát alkotják. S minden egyénnek ahhoz, hogy tudatosan cselekedhessen, hogy képességeinek és lehetőségeinek elképzelhető, történelmi-társadalmi megkötöttségű maximumát teljesíthesse ki, meg *kell* határoznia önmagát. A mások, a társadalom világát is csak így formálhatja autentikusan. Petőfi – a világgal állítva szembe saját erkölcsiségét, értékrendjét – a legtágabb dimenziókban tájékozódik. Igaz, e rendkívüli tágaság, mint láttuk, másfelől szűkösseget jelent, de az egyetemeség megőrzött igénye átfogó törvények felismerését segíti, majdani cselekvésorientáló társadalom- és történelemképének előfeltételeként, objektív értékek elsajátításának forrásaként. S már e korai viszonyításmód is magában foglalja a *nembeliség* sajátos tudatát, hiszen a világot elutasító moralitás pátozsa épp abból fakad, hogy meggyőződése szerint a nembeli értékek képviselője teljességgel a szubjektumba helyeződik át: a szabadság, az igazi alkotás, a fejlődés és az erkölcsösség csak az *én* privilégiumává válik.¹² A világgal konfrontálódó egyéniség tehát már itt megteremtí – a *Felhők*ben továbbfejlődő, mélyülő – moralitás különös nembeliségévé. Pándi Pál híven utal arra, hogy a „világ dolgainak (és az ember dolgának) morális (és nemcsak morális) minősítése annyi energiát halmoz fel itt, amivel akár egy történelemfilozófiai, világteendőkre vonatkozó vitát is el lehet indítani”.¹³ De *valóságosan* elindít

¹² Az *elvont moralitás* és a *nembeliség* e specifikus kapcsolatát Heller Ágnes elemzi (i. m. 19.).

¹³ I. m. 24.

Petőfi ekkor egy olyan fejlődési folyamatot, amelyik már — potenciálisan — a kívülállás kifejlő elveinek dinamikus világképpé szerveződését ígéri.

A *nemzet*, a *haza* régebbi és a *világ* újabb — 1845 elején kialakuló — fogalma, élményköre között egyelőre nincs kifejtett és szisztematikus kapcsolat, tartalmuk jobbára még más-más övezetekben mozog. S ez a kettősség szintén a kezdetlegesség egyik szerves következményének tekinthető, mivel a világfogalom, emberiségeszmeny elvontsága, főntebbi értelemben vett szubjektív jellege folytán a kibomló metamorfózis még nem teszi lehetővé a hazához való viszony átértékelését, a nemzetidea innen közelített megújítását. Hangsúlyozzuk: a haza szolgálata feltétlen érték Petőfi számára, most és a későbbiekben egyaránt. A változás majd a szolgálat módját és célját érinti, s épp a világhoz fűződő viszony közelebbi, tartalmasabb meghatározásának eredményeként. A fejlődés kétségtelen jelei — Pándi Pál részletesen és meggyőzően elemzi ezt — a hazafogalom, a hazaélmény szférájában is fölfedezhetők, de a szemlélet ugrásszerű átalakulása nem ebben a körben kezdődik, inspirációit semmiképp sem közvetlenül tőle kapja.¹⁴ A hagyományok, a tekintélyes és progresszív eszmei örökség kötőereje itt, a hazafiság vonzaskörében a legerősebb, a kívülállás tudatosítása éppen ezért e területen szinte a legnehezebb. A hagyományokat elsajátító hazafiság eszmevilága nem ad — nem adhat — kielégítő választ a költő szemléletbeli fejlődésének legégetőbb kérdéseire, vele nem lehet értelmezni új típusú, plebejus elkötelezettségéből, kívülállásából fakadó konfliktusait. A hazafiság — e korai, alapvetően a nemzeti egység ideáját képviselő formájában — a beilleszkedés felé irányítaná, a költő azonban most kezd tudatosan szembenézni kívülállásával, a zökkenőmentes integráció gyakorlati lehetetlenségével. Petőfinak így kell eltávolodnia tradíciók vezérelte hazafiságától, korai hazaeszmenyétől, hozzá kapcsolódó ambícióitól, s

¹⁴ I. m. 23–53.

önmaghatározásának ideológiai fedezetét máshol, szuverén eszmélkedésében – az *én* és a *világ* viszonyrendszerében – kell keresnie. De végigjárva ezt az utat, újravállalja majd a hagyományokban rejlő értékeket – saját autonóm világgképébe építve őket, a megszüntetve-megőrzés fejlődéstörvényének szellemében.

A hazafiság ihletköre tehát még többnyire a reformkori alapeszményekhez kötődik, lényegesen semmiképp sem haladja meg őket, amikor absztrakt és morális jellegű világfogalmában Petőfi már megindítja az uralkodó ideakincstől való fokozatos elszakadás folyamatát, mind határozottabban elutasítva az ideologikusan értelmezett erkölcsi világrendet. A „mindenséget”, a „vén épületnek” ítelt, „gyalázatos” világot radikálisan megtagadó költemények mellett még megjelennek a múlt nemzeti dicsőségét tradicionálisan fölidéző, a diadalmas háborúba hívó „véres kard” motívumát megvillantó versek. Arról tanúskodva, hogy a szemlélet átalakulása – genezisében, a tudatmozgás körzetében – független a hazafiúi törekvésektől. S ezzel már azt is jeleztük: az eszmei fejlődés, a továbblépés esélyét és szükségletét most a világ és az én szembenállásának mélyülése, tartalmi differenciálódása alkotja. Sőtér István megállapítása *e* fejlődési folyamat egyik végső konklúzióját vonja le: „Petőfi forradalmisága nem patriotizmusából nőtt ki. Ellenkezőleg: patriotizmusa mintegy származéka, kiélesedése, konkretizálódása annak a világforradalmárságnak, mely a sürgős, a kézzelfogható teendőket helyben, tulajdon hazájában lelhetette meg.”¹⁵ (Mindössze utalni kívánunk itt arra, hogy Sőtér István – az alapvető kapcsolat fölmutatása mellett – túl kategorikusan fogalmaz, mert a költő patriotizmusának van olyan vonása is, amelyik korántsem vezethető le ily közvetlenséggel a „világforradalmári” meggyőződésből.) Természetesen, Petőfi eszmei fejlődésének *e* tendenciájából számunkra sem következik az a Horváth Jánosnál fölsejlt

¹⁵ *A világforradalmár patrióta*, in: *Werthertől Szilveszterig* 526.

gondolat, hogy a költő „forradalmi eszménye nem a nemzet talajából nőtt ki”, hogy – végeredményben – a radikális társadalomalakítás, lényegét tekintve, csak a magyarság belső evolúciójától idegen, külföldi hatás szülötte lehet.¹⁶ Már az eddigiek alapján sem juthatunk erre a következtetésre, hiszen kiindulópontunk, axiomatikus érvényű feltételezésünk szerint a forradalmi nézetekhez vezető eszmélkedést épp a társadalmi helyzet, a kívülállás tudatosulása motiválta. Továbbá: a reformkorban fölgyorsuló társadalmi fejlődés teremtett lehetőséget a politikai-ideológiai szféra ama differenciálódására, melyen belül a plebejus elkötelezettség is kikristályosíthatta a maga forradalmi nézetrendszerét. Petőfi forradalmisága ebben az értelemben, a lényeg vonatkozásában, éppenséggel „a nemzet talajából nőtt ki”.¹⁷

A *Felhők*-korszakban az én mind határozottabban kéri számon a világon a moralitás eszményeit, erkölcsi normáit, mert csak őket ítéli mértékadóaknak. S ennek eredményeként valóban el lehet jutni a világ szélsőséges erkölcstelenségének súlyos konzekvenciájához. Az elvont moralitás elveinek tükrében a világ így – immanens szemléletbeli esélyként – merő abszurditásnak tűnik, mert ebben a körben objektíve meghaladhatatlan az a föltáruló komoly ellentmondás, hogy az orientáló értékek, a méltó tisztességideák léteznek, tehát választhatók lennének ugyan, az emberek mégsem követik őket, sőt az erkölcstelenség minőségeit képviselik. Az érték-eszményeket vállaló szubjektum, a moralitás álláspontja szerint, totálisan és végzetszerűen magára van hagyatva, s az elemi kérdésre – miért? – itt eredendően nem adható érdemi válasz. A világ amoralitása (s persze: az én erkölcsi kiválasztottsága is)

¹⁶ *Petőfi Sándor*. Bp., 1922. 441.

¹⁷ A francia forradalom eszményeinek közismert inspiráló hatásából – Horváth János gondolkodásmódjával ellentétben – nem lehet azt a következtetést levonni, hogy Petőfi „francia mintájú forradalmat képzelt” (uo.), hogy alaptörekvései idegenek a magyar viszonyoktól.

megmagyarázhatatlanná válik. Az elméletileg innen levezethető képtelenség-élményt fejezik ki Petőfi szembeszökően megszaporodó álmképei, víziói. Az *Álmos vagyok és mégsem alhatom* . . . zaklatott sorai egy olyan világ rémlátomását közvetítik, melyben – a humánus értékrend fatális hiánya folytán – minden lehetséges, ahol az ártatlanság, a védtelenség a legszörnyűbb üldöztetésnek van kitéve. Mintegy esszenciálisan eleveníti meg az abszurditást az *Álmaim* c. költemény, mely hangsúlyozottan a *bűn* és *erény* kettősségében mozogva mutatja föl a világ döbbenetes erkölcstelenségét, az eszmény és valóság teljes szétszakadását. Az igazságtalanság minden emberi viszonyt átfogó uralmát. Ez a vers – de stilizáltabban már az előző is – nyilvánvaló társadalmi konfliktusokat vet föl, noha még nem a maguk különösségében, nem saját lényegi összefüggéseik közegében és rendszerében, hanem következetesen az etikum övezetében, a kívülállás perspektívájából. A folyamat alapiránya, a *világ* és az *én* szembenállásának mind sokoldalúbbá váló meghatározása, az újabb és újabb területek meghódításának tendenciája azonban így is egyértelmű.

A költő, mivel az erkölcstelenséget – a föntebbiek értelmében – indokolhatatlan, a moralitás számára el nem fogadható végzetnek ítéli, a kozmikus pusztulást áhítja, szinte követeli: „Meddig tart még ez iszonyú világ? / Mért nem jössz, te rontó égitest, / Te üstökös, mely arra rendelttél, / Hogy tengelyéből a földet kivesd!” – A *Felhők*hez közeledve – s magában a ciklusban – szükségképp az abszurditás-élmény különféle reakciói kapnak intenzív szerepet. A kétségbeesett tiltakozás, tagadás, az anarchisztikus türelmetlenséget rejtő rombolás programja (miként ezt *Az örült* tanúsítja) vagy a világtól való elzárkózás fájdalmas nosztalgiaja – a negáció e *közös alapú* változatai – erősödnek a magatartás meghatározóivá.¹⁸

¹⁸ „Szeretném itthagyni a fényes világot, / Amelyen oly sok sötét foltot látok. / Szeretnék rengetegbe menni, / Ahol nem lenne senki, senki!” – írja Petőfi a *Felhők*ben, s e szándék látszólag *A tihanyi*

Pándi Pál emlékeztet arra, hogy a világgyűlölet kibontakozásakor, a *Felhőket* közvetlenül megelőző periódusban „a mindenséget átfogó elvont teremtésvágy” gesztusai is meg-megjelennek (pl. *Ifjúság, Egy fiatal íróhoz*).¹⁹ Gondolatmenetünk szempontjából kiváltképp azt kell hangsúlyoznunk: e vágyak – törvényszerűen nem találhatván még megvalósulásuk lehetőségét, közelebbi irányát – inkább a gyűlölet mélyülésének inspirálóivá válnak. S közismerten: a világgyűlölet meghaladásának folyamatában, a végigvitt elutasítás termékeny konklúziói nyomán létrejövő forradalmi meggyőződés szükséges ahhoz, hogy a cselekvés ambíciói konkrétabb célokat és eszközöket nyerhessenek. Pándi Pál megalapozottan emeli ki: e korai, körvonalazatlan teremtésvágy „lelki és lírai rokona, édestestvére a

ekhóhoz Csokonaiját idézhetné, hiszen a felvilágosodás költője is – emésztő kudarcok szorításában – a természethez fordul, „egy nem esmért szent magánosság” végső reményében. De ez a hasonlóság – a lényeg szempontjából – valóban csak látszólagos: Csokonai magányossága ugyanis hangsúlyozottan pozitív értéktartalmú, mert fedezetét egy elvont emberiségeszménnyel való intenzív és tudatos azonosulásból meríti, méltó párosszal (Vö. Heller Ágnes: *Rousseau és az Új Heloise*, in: *Portrévázlatok az etika történetéből*. Bp., 1976. 16.). „S e szigetnek egy szögében, | Mint egy *Russzó Ermenonvilleben*, | Ember és polgár leszek” – a konkrét társadalom hitványságát a nembeli értékekhez való közvetlen kapcsolódás megcsillanó lehetősége ellensúlyozza, értelmessé téve a magányosságot, csillapítva ezzel a kitaszítottság fájdalmát. Petőfi idézett költeményéből – a *Felhők* világából – teljességgel hiányzik ez az eszményállítást, vigasztaló azonosságtudat még az elvont ideák övezetében sincs, a magányosság itt végletes gyökértelenséget rejt. Az exodus vágya pusztán a világtól való iszonyodást, a totális elutasítást fejezi ki. Az én nem kap semmilyen külső megerősítést, alapélménye tehát, hogy nincs helye ebben a világban, mert nincs, nem lehet véle semmiféle tartalmas kapcsolata, jóvátételt a holnaptól sem remélhet. De ez a vigasztalatlanság – Csokonai magatartásához képest – történelmi (és karakterbeli) meghatározottságú többletet, megnövekedett igényeket is képvisel. Mert azt sejteti, hogy Petőfit már nem elégíti ki a szubjektív értéktudat, az eszményekkel való magányos és emfatikus azonosulás ideologikus támasza.

¹⁹ I. m. 28–30.

világot elborító gyűlöletnek.”²⁰ E kettősségen belül azonban – ekkor még – a gyűlölet mozgatja, ez viszi tovább az eszmélkedést. Ez jelenti a fejlődést.

A *Felhők*ben Petőfi ismét fölillantja a világ erkölcstelenségének motívumait: az intimszférát – a szerelem és a barátság köreit – a szélsőséges hűtlenség, a tiszta érzelmek megcsalattatása jellemzi, a társadalomban az igazságtalanság, a minden nagyságot, kivételességet méltatlan kálváriára vagy tragikus bukásra kényszerítő értékellenesség uralkodik. A *Felhők* újszerűsége és jelentősége azonban nem az amoralitás kíméletlen leleplezésében rejlik (ennyiben még csupán összegzi a korábbi vagy a ciklus műveivel egy időben keletkezett versek komor tanulságait), hanem abban, hogy Petőfi itt – kitágítva a lírai reflexiók övezetét – negatív emberképének antropológikus értelmezésére, historikus megalapozására törekszik, a tagadás álláspontját a mindenség legátfogóbb törvényeinek sugallataival kívánja szembesíteni. S e szintetikusabb eszmélkedéshez a történelemelmény fölsejlő kérdései és következtetései mellett a mulandóság – filozofikusabb mélységgel ekkor, a ciklus születésének idején tudatosuló – általános törvényei nyújtanak kellő gondolati alapot. Új összefüggésekbe helyezve így a moralitás szélesedő ember- és társadalomkritikáját, az *én* és a *világ* szembenállásának konzekvenciáit, a személyes élet lehetőségeit.²¹

Az ifjúság tünékenysége, a szerelem gyors ellobbanása vagy a megöszülő föld víziója – mind-mind arra figyelmeztet: „Mulan-dóság a királyok királya. / Ez a világ az ő nagy palotája. / Sétál föl és le benne, / S nincs hely, hová ne menne, / S hová lelép, amire hág, / Minden pusztul . . . körül fekszenek / Szétszórva: eltört koronák, / Hervadt virágok, megrepedt szivek.” – Az *idő* hatalma, a pusztulás egyetemessége a ciklus egyik

²⁰ I. m. 30.

²¹ A történelemelmény eszméltető hatását meggyőzően elemzi Fekete Sándor már idézett műve.

lehangsúlyosabb – s az egyik leggyakoribb – motívuma.^{2 2} S az életfilozofikus reménytelenség még komorabbá hangolja a világot, az emberi természet abszurdításának korábbi élményét. A kozmikus enyészet, a halál tudata – természetesen – önmagában is fájdalmak forrása, mindenkor és megszüntethetetlenül. De kiemelt jelentőségűvé, gyötrelmes vívódások okozójává itt a világ kiáltó erkölcstelenségének gondolata fokozza. Mert a ciklus – Pándi Pál által kimutatott – „sodrási iránya” azt is sugalmazhatja, hogy a végesség fájdalmára az értelmes, értéket kiteljesítő, tevékeny élet, a másokban – a közösségben – való föloldódás adhat egyedüli vigaszt.^{2 3} A világ gonoszsága azonban e végső humánus esélyt, a méltó objektívációk megtartó reményét veszejt el – jóvátehetetlenül, a végletes abszurdítás újabb dermesztő tanúbizonyságaként. A maradéktalan tisztaságra törekvő, teremteni vágyó ember tehát nemcsak a természetnek van fatálisan kiszolgáltatva, hanem más elvek vezérelte társainak, közösségének, az emberi természetnek is. S összefüggéseiket tekintve, aligha kétséges: itt az utóbbi a súlyosabb, az igazán tragikus.

A ciklus előrehaladása során – s mintha épp a föntebbi keserű fölismerések következtében – megváltozik a mulandóságához való személyes viszony is. A nyitókölteményben Petőfi filozofikussá általánosítottan néz szembe az élet végességével, csöndes rezignációval fogadja a lét meg nem változtatható törvényét. E meditatívva szelídített, visszafogott magatartást mindinkább a vívódó türelmetlenség, a fokozódó kétségbeesés váltja föl: a humánus életlehetőségek hiánya, a teljes egyéni perspektívatlanság miatti növekvő feszültség.^{2 4} S a világ lénygszerű embertelenségének, a tiszta szándékok emésztő illuzórikusságának példái mellett – mintegy memem-

^{2 2} Az idő rendkívüli szerepét – más összefüggésekben – Pándi Pál is kiemeli (*Petőfi Felhők-ciklusához* 18.).

^{2 3} I. m.

^{2 4} Vö. Pándi Pál: i. m.

tószzerűen – folyvást fölbukkannak a pusztulás képei, az esélyek szigorú időbeli végességére intve, az értéktörekvések kudarcait pótolhatatlan veszteségekké mélyítve. A közönyös lét és a gonosz világ kettős szorításában pedig az élet maga válik mind értelmetlenebbé, feloldhatatlan, el nem fogadható szenvedések sorozatává. A pusztulás – a ciklus záróversében – ezért alakul át megváltó adománnyá, ezért lényegülhet a világ borzalmissága, az egyéni sors kilátástalansága elleni végső menedékké: az elviselhetőbb fájdalommá. A kívülállás immár nemcsak a világot, hanem az életet is elutasítja. Eszmélkedésében Petőfi elérkezett ezzel a kíméletlenül végigvitt morális tagadás utolsó gondolati stációjához.

A *Felhők*-korszak tehát kiteljesedett, a tudatosuló kívülállás reakciójaként létrehívott tagadás periódusa, mely azonban magába foglalja – nyitva hagyott kérdéseivel, vívódásával, ellentétek között mozgó nyugtalanságával – a meghaladás igényét, alternatíváinak türelmetlen keresését. De ez a mozgalmasság semmiképp sem változtat azon, hogy a konkrét válszok egyelőre még az elutasítás jegyében összegződnek. A tagadáson túlmutató jelek – pl. „Álmomban én / Rabnemzetek bilincset tördelem!” – az irreálisnak tűnő vágy körét uralják, vagy csupán *mások* számára létező esélyeket csillantanak meg (*Kívágom én...*), s így inkább a személyiség valóságos meghasonlottságát fejezik ki, ezt erősítik föl. A tagadásnak itt nincs ellenpólusa, a költő legfeljebb az iránta való nosztalgiaíró adhat számot.

De már a pusztta tagadás végletességét és kibomló módszerességét is fejlődésnek ítéljük. A *Felhők*-korszakot – hangsúlyozzuk – nem kitérőként, távolról sem valamiféle megtorpanásként, hanem egy hosszabb eszmélkedési folyamat fontos és integráns részeként értelmezzük.^{2 5} Mert a vívódó

^{2 5} Az újabb szakirodalom tanulságai szintén e végkonzekvencia felé mutatnak. Fekete Sándor méltán állapítja meg: „Ez a vívódás mintegy előzetesen is hitelesíti Petőfi forradalmiságát” (i. m. 68.).

tagadás már önmagában a korábbi eszmények radikális meghaladásáról tanúskodik, a másképp-gondolkodás első nagy-szabású fázisát, átfogó kísérletét alkotva. Petőfi megszabadítja szemléletét a gondolati beidegződöttségektől, a készen kapott ideáktól, a hagyományos válaszoktól. Az alapokra kérdez, önnön helyzetét a legáltalánosabb dimenziókban mérlegeli, arra törekszik, hogy összhangot teremtsen szuverén életútja és eszmevilága között, hogy megalkossa a kívülállás morális-ideologikus fedezetét.

E szélsőséges tagadás megteremti önmaga tagadásának elvi lehetőségét is. Azzal például, hogy a tudatosult kívülállás olyan valóságos ellentmondások sorát láttatja meg, amelyek fölfedezése „belülről” – a fennállóhoz idomuló vagy spontán idomulni próbáló gondolkodás alapjairól – teljességgel elképzelhetetlen. Lényeges, a későbbi forradalmi meggyőződés szempontjából is elemi fontosságú ellentétek, antinómiák először épp e kíméletlen tagadás tükrében jelennek meg. Petőfi ekkor döbben rá a megalázott rabokra, az elnyomottakra és a zsarnoki elnyomókra bomló világ felháborító – el nem viselhető – igazságtalanságára, az értékek veszendőségére, a lehetséges eszmények és a valóság tiltakozására sarkalló ellentétességére, a morális „legyen” és az erkölcsi „van” konfliktusaira. Ekkor ismeri föl az öntudatos egyéniség súlyos meghasonlottságának és a világ – a társadalom – minőségének kauzális összefüggését. A fennálló viszonyok totalitására kiterjedő morális kritika – természetesen – elzárja még Petőfit a társadalmi ellentétek valóságos tartalmának és mozgásának hívebb meghatározásától, forradalmi feloldásuk vállalásától, de ugyanakkor sokszorosan *többet* mutat számára, mint amennyit e lényegből korábbi szemléletével – a kívülállás spontán tudatával – megsejtett, egyáltalán megsejthetett. Petőfi tehát a tagadásban rejlő pozitív esélyek maximumát váltotta valóra.

Nem feledhetjük továbbá, hogy a világyűlölet felé vivő eleven tudatmozgás, a fölerősödő moralitás alakította ki az emberiségig – az emberi természet általánosságáig – táguló

gondolkodást, a nembeliséghez való tudatos viszonyt, miként erre Petőfi világgépének átfogó sajátosságait elemző tanulmányában már Szegedy-Maszák Mihály is utalt.²⁶ Az emberiség Petőfi számára a *Felhők*-korszakban, az ide vezető ideológiai folyamatban válik egyre tartalmasabb, orientáló erejű eszménnyé, mindenekelőtt absztrakt erkölcsi közösséget jelölő fogalomná. A világszabadság későbbi – szemléletminősítő fontosságú – ideája elképzelhetetlen az emberiség, mint legmagasabb rendű integráció egyetemes meghatározottságainak, az ember legáltalánosabb természeti és társadalmi kötöttségeinek – a kohézió alapjainak – fölvetése és korai tisztázási kísérlete nélkül. S épp e kettős determinációban gondolkodva jut el – a ciklusban még csak sejtetésszerűen – az emberi tisztaság, értéktörekvés természeti és társadalmi kiszolgáltatottságának hierarchiájáig. Később, a *Világosságot!*-ban Petőfi határozottan a társadalmi cselekvés hasznosságának, a társadalmi kiszolgáltatottság megszüntethetőségének problémáját emeli a „kérdések kérdésévé”, a „lenni vagy nem lenni?” dilemmája itt már egyértelműen másodlagos érvényű számára. Korántsem ötletszerűen, hanem gondolatilag megalapozottan. A *Felhők*ben ugyanis mindkét szféra emberi következményeivel szembenézett.

A *Felhők*-korszak végén, lezárulása után született költeményekben a tagadás valóságos – immár nem csak az igényekben élő – meghaladásának fázisait is nyomon követhetjük. A *Mért vagyon én még a világon . . .* kezdő részei még jellegzetesen a *Felhők* nézeteit, érzelmi-hangulati motívumait és logikáját ismétlik, a világgal szemben álló moralitás pozíciói látszólag megingathatatlannak.²⁷ A folytatás azonban meglepetést tartogat, fontos változást jelző kérdéseket villant föl:

²⁶ *Világgép és stílus Petőfi költészetében*, in: *Világgép és stílus*. Bp., 1980. 222.

²⁷ Vö. Pándi Pál: „Kísértetjárás” *Magyarországon* II. 65–67.

Vagy tán valólag a világ nem ilyen?
 Ily szomorúnak én látom csupán?
 Én látom így csak, keresztülnézvén a
 Kétségbesésnek sötét fátyolán?
 Mindegy . . . elég, hogy én kétségbeestem,
 Elég, hogy én elkárhozott vagyok,
 Hogy engem éles, égő körmeikkel
 Tépnek, szagatnak a rossz angyalok!

A kérdéssorozat arra vall, hogy Petőfi distanciáltan kezd viszonyulni önnön moralitásának ítéleteihez, immár nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a világ – az ember, társadalom és történelem – objektív arculata és morális- ideologikus képmása között esetleg ellentét rejlik, hogy e kettő – legalábbis – nem fedí egymást. A költő nem azt állítja, a világ feltétlenül ilyen, hanem azt: számomra most ilyennek tűnik. A kontrollált viszony esélyének fölvetése azonban a szubjektivitás újravállalásába csap át, a vers végkifejletében kifejezett kedélyállapot a ciklus uralkodó attitűdjeihez tér vissza. A komorság életető tudatbeli közege, elvi fedezete – a moralitás hegemoniája – azonban már megrendült, s így nem zárható ki többé a világ és az egyén másfajta viszonyának jogosultsága. Az én mindennekelőtt a saját sorsát ítéli kilátástalannak, s e végzetszerű elkárhozottság hangsúlyozottan privát élménye nem vetítődik ki a világra, nem tágul kozmikus esélytelenséggé. S ezzel – noha csak implicit módon, igen áttételesen – megpendítette a világ felől érkező vigasz reményét, a másképp-gondolkodás objektív ígérétét.

A *Világgyűlölet* pedig – újabb stádiumként – a határozott távolságtartás gesztusával tekint vissza a *Felhők*-korszakra, mint a tudatosult személyiségtörténet lezárult fejezetére. A közeli múlthoz való viszonya ezért válhat elemző-értékelő jellegűvé: az elkomorulás – a költő mostani értelmezésében – az emberiség pozitív lehetőségeibe vetett határtalan bizalom átmeneti megcsalattatásának következménye, a szenvedélyes gyűlölet a feltétlen odaadás érthetetlen – ilyeneknek tűnő – kudarcainak felfokozott ellenreakciója. S vívódását, érték-

fedezetet rejtő tagadását Petőfi élesen elhatárolja a teljességgel partikuláris fogantatású, az elvakult önzésen, gátlástalan önigenlésen alapuló, így szükségképp pusztá szenvedéssé alacsonyodó világyűlölet korabeli divatjától. A vers tehát utólagosan is igazolja a *Felhők* kételyeinek, elutasító magatartásának megalapozottságát és eszméltető fontosságát – polemizáló indulattal, mélyebb reflexiók nélkül.

A meghaladás lényeges szemléletbeli indítékait, kibontakozó irányát a röviddel később született *Száműztem magamat* . . . tárja elénk. Petőfi újraértelmezi itt a *Felhők* jelentőségét, racionalizáltabbá – és kifejtettebbé – téve pesszimizmusának ama különösségét, melyet a *Világyűlölet*ben még az általános érzelmek (szeretet-gyűlölet) szférájában, a szenvedélyek tartományában elevenített meg: a végső konzekvenciákat ebben a versben már a „szív és az ész” együttesen alakítják ki. A *Felhőket* ihlető magánosság meghatározó tartalmává és funkciójává az emberiség sorsával, történelmével való számvetés válik. A világ és a szubjektum korábbi szélsőséges ellentétét – az egyik utólagosan kikristályosodó alaptanulásként – közös meghatározottságuk gondolata váltja föl: az én sorsának „sötétsége” nem arctalan fátum többé, hanem szerves része és következménye a világ – az emberek – elesettségének. Az egyén – az egyetemes emberi közösség tagjaként – alá van vetve a világ antihumánus törvényeinek, boldogtalanságra kárhoztató viszonyainak, kívülállása tehát sohasem növekedhet abszolúttá. A moralitás ítélkező, elutasító szigorának helyébe – s épp az emberi természet és a társadalmi-történelmi viszonyok Rousseau-ra emlékeztető megkülönböztetése, a kettő tragikus disszonanciájának sejtetése folytán – a részvét lép: „Megbékülő jobbom fogad el, oh világ, / Nem volnál rossz, ha nem volnál boldogtalan. / Boldogtalan vagy s én sajnállak tégedet, / S akit sajnálunk, azt gyűlölnünk nem lehet.” E részvét – vagyis a szenvedők hatalmas közösségéhez kívülről való közeledés – emberi fedezetét a *Felhők* vívódásai teremtették meg, amelyekben Petőfi szinte sűrítetten, a saját legbelsőbb fájdalommal

maként élte át a világ boldogtalanságának motívumait.²⁸ A költő ezáltal kivált a közösségből, útja kivételessé magasodott, hiszen az emberiség – egyedeiben – nem juthatott el a pokoljárásban megszerezhető általános fölismerésekig, az egyének sokasága – a vers logikája szerint – ezért nem viszonyulhat tudatosan, a nembeliség perspektívájából a saját és a mások történelmi-társadalmi gyökerű szenvedéseire. S ezért van szükség olyanokra, akik – *e* részvétüket aktivizálva – felvállalják a boldogtalanok tömegeinek ügyét, és cselekedni kívánnak az emberiség humánusabb jövőjéért. Az itt kibomló együttérzés – Petőfi későbbi meggyőződésében is – a forradalmiság felé vezető belső fejlődés lényeges fázisa, szubjektív követelménye. Az *apostol* emlékezetes sorait idézve: Szilveszter „amerre csak ment, mindenütt / Oly szépnek látta a természetet, / De benne mindenütt az embert / Olyan boldogtalanok / Nyomor s gazság gyötörte mindenütt. / Azt kezdte észrevenni, / Hogy ő nem a legszerencsétlenebb, / És fájt nagyon neki, / Hogy vannak nála szánandóbbak is. / Mindig kicsinyebb lett előtte / Saját baja, / Míg végre végkép elfelejté, / S nem látta és nem érezé azt, / Csak a *mások* baját” (magunk kiemelése). Ez a mentalitás pedig – a kiteljesedetten eszmefanatikus, a tömegek sorsát és igényeit feledő anarchista-terrorista radikalizmus kivételével – a forradalmiság egyik általánosítható, történelmi változatok sorában létező emberi fedezete.

A kívülállás tudatosulásának végkifejletében tehát ismét megjelenik az *azonosulás* mozzanata, de minőségileg új tartalommal: a megértett, el azonban nem fogadott gyarlóság megszüntethetőségének differenciált elvi alapjáról. Mert a visszafajtott emberi természet pozitív esélyeivel való közösségvállalás eredendően feltételezi, hogy az igazságtalan társadalmi viszonyokat meg lehet – s mindenképp meg is kell – változtatni. A *Dalaim* szavaival: „De mit tūr a szolgaságnak népe? / Mért nem kél föl, hogy láncát letépje? / Arra vár, hogy isten

²⁸ Vö. Sötér István: *Nemzet és haladás* 68.

kegyelméből / Azt a rozsdá rágja le kezéről? / Dalaim, mik ilyenkor teremnek, / Villámlási haragos lelkeimnek!” – Az idézett költemények gondolatai – tudjuk – még nem alkotnak a célokat és eszközöket, a magatartást konkrétabbá formáló, egyértelműsítő forradalmi eszmerendszert, kifejtett s összefüggő programot. De immár a legközvetlenebb feltételeit sorjazzák . . .